

הקדמה

ב-25 בינואר 1988 הועלה בכנסת לראשונה נושא הבאתם של מהגרי עבודה כתחליף לעובדים פלסטינים מהגדה המערבית ומרצועת עזה.¹ היעדרם והדרתם של פועלי השטחים ממקום עבודתם בישראל בשל האינתיפאדה שפרצה בדצמבר 1987 הציבו על סדר היום הציבורי שאלות רבות הנוגעות לתלותה של החברה בישראל בעבודה "ערבית" ולהרגל שטופח במשך עשרים שנות כיבוש השטחים להשתמש בכוח העבודה הזול והגמיש של לא אזרחים. מההצעות שהושמעו במליאה היתה שנויה במחלוקת בעיקר זו שחייבה ייבוא מסיבי של מהגרי עבודה מחוץ לארץ. האווירה בדיון העידה על בלבול והפתעה, שנגרמו בעטיים של האירועים האלימים. במקביל הועלתה השאלה אם מן ההצעה להביא מהגרי עבודה משתמע איום אמיתי כלפי הפלסטינים וכמוהו גם אמירה מפורשת שיש להם תחליף ככוח עבודה זול, וכי תלותם בחברה בישראל גדולה מן התלות שלה בהם.

במשתתפי הדיון היו, כמובן, גם מי שלא הקלו ראש בעניין וסירבו לראות בהצעה סיסמת שווא. "הניסיון שלי לאחרונה במדינת ישראל", טען ח"כ חיים רמון, "מלמד שכל רעיון מעוות, כל מה שנראה אתמול כסיוט, הופך היום לנורמה ומישהו עוד עלול להתאהב בה". בהמשך דבריו הפציר בשרי הממשלה שייתנו דעתם על התוצאות החברתיות והתרבותיות שתהיינה לייבוא העובדים. "מה אתם חושבים", הטיח בפני יושבי המליאה:

שהעובדים הפורטוגלים יסכימו ללון במלונות שבהן אנחנו מלינים את חמישים אלף העובדים מהשטחים, הלנים בישראל באופן לא חוקי? ...שבשבת בבוקר הם ילכו ל"שבת תרבות" ולפנות ערב להרצאה במועדון המסחרי? הם יסתובבו ברחובות, הם ישתכרו, הם ייטפלו למי שצריך להיטפל, ואחרי כמה שנים נצטרך להקים כיתות, וללמד את ילדיהם בבתי ספר, ואז, אולי רק אז, אם נעשה זאת, נתגעגע לערבים...²

1. ראו דיון שהתקיים במליאת הכנסת דברי הכנסת (להלן: דבה"כ), 25.1.88, 1565.
2. ש.ם.

מה שנראה לחיים רמון בינואר 1988 כמדע בדיוני הפך עד מהרה למציאות קונקרטית, אשר בפחות מעשר שנים עלתה על כל דמיון. למן ראשית שנות התשעים הגיעו לישראל מאות אלפים של מהגרי עבודה מ-72 מדינות שונות (בר צורי 2001) ודחקו בהדרגה את העובדים הפלסטינים אל מחוץ לשוק העבודה הישראלי. בשנת 2002 נאמד מספר מהגרי העבודה בישראל ב-240,000 (הלמ"ס, הודעה לעיתונות, אוקטובר 2003) והם היו אז 9.4% מסך כוח העבודה במשק. נתונים אלה הציבו את ישראל בראש רשימת המדינות המתועשות המייבאות כוח עבודה זול מעבר לים, כשהן מפתחות תלות הולכת וגוברת בו.³

שיעורם של מהגרי עבודה השוהים בישראל בלא היתר עלה בהתמדה במהלך שנות התשעים, ובעת כתיבת שורות אלה הוא נאמד ב-60% מכלל מהגרי העבודה השוהים בישראל. חלק ממהגרי העבודה הבלתי מתועדים⁴ הקימו זה מכבר משפחות ואף התארגנו בקהילות המושתתות על דפוסים ארגוניים מגוונים ועל רשתות חברתיות בעלות רמות מיסוד שונות. על פי אומדנים של עיריית תל-אביב-יפו, לקראת סוף שנות התשעים נע מספרם של מהגרי העבודה הבלתי מתועדים בעיר בין 50,000 ל-80,000, והם כ-15% עד 20% מן האוכלוסייה העירונית. ריכוזם הגבוה של מהגרים בלתי מתועדים בשכונות הדרומיות של העיר שינה כליל את המרקם האתני של שכונות אלה והפך אותן למובלעות של קהילות שקופות, שבהיותן נטולות מעמד חוקי נפקד מקומן גם מן המרחב הציבורי.⁵

נוכחותה של אוכלוסייה נרחבת של מהגרי עבודה השוהים שלא כחוק הביאה לגיבוש מדיניות ממשלתית נוקשה של מעצר וגירוש. בספטמבר 2002 הקימה הממשלה מינהלת הגירה שפעלה ופועלת כגוף משטרתי לכל דבר. לרשותה הועמד תקציב של קרוב ל-50 מיליון דולר והוטלה עליה משימה שאפתנית: מלחמה באבטלה, על ידי גירוש שיטתי ויעיל של 50,000 מהגרי עבודה בלתי מתועדים במשך שנה.⁶

3. עם העובדים הפלסטינים היו מהגרי עבודה בשנת 2002 כ-12% מסך כוח העבודה במשק הישראלי, ראו קמפ ורייכמן 2003; Kemp *et al.* 2000; Raijman *et al.* 2003; Kemp and Raijman 2003.
4. מכאן ואילך נעשה שימוש בלתי מובחן במונח מהגרים "בלתי מתועדים" ו"בלא היתר". השימוש במונח "בלתי חוקי" או "שוהה בלתי חוקי" (להלן: שב"ח) ייעשה רק אם הוא קיים במקור.
5. שנל 1999; Kemp and Raijman 2003; 2004.
6. מאז הוקמה מינהלת ההגירה, ולאור "הצלחתה" במהלך שנת 2003, היא הכפילה

בחלוף עשר שנים מאז בואם של מהגרי עבודה לישראל, שוררת כיום תמימות דעים בקרב חוקרי התופעה כי ההחלטה לגייס מהגרי עבודה באופן יזום, והתהליכים שניצתו בעקבותיה, יצרו קטגוריה חברתית חדשה של לא אזרחים, החיים ב"חצר האחורית" של החברה בישראל.

מהו התהליך שאפשר למציאות זו לקרום עור וגידים? מהם התנאים החברתיים והפוליטיים שהפכו את ה"סיוט של אתמול", כדברי חוה"כ רמון, ל"כורח מציאות" של שנות התשעים של המאה ה-20?

ספר זה מבקש לנסות ולהסביר את השינוי המהיר שעברה הגירת העבודה בישראל, מתופעה שבסוף שנות השמונים עדיין הוצגה על ידי מעצבי המדיניות כחלופה בלתי רצויה, שיש להתירה במשורה ולנהוג בה בזהירות, ל"זרם מוזהב" של עובדים זולים, גמישים ובלתי מוגנים, שהפכו זה מכבר לניצבים קבועים במדינה ובחברה בישראל.

השתלשלות האירועים שהביאה לגיוס מסיבי של מהגרי עבודה בישראל וההשלכות שחולל בואם, משחזרות בהפרש של כשלושה עד ארבעה עשורים את ניסיוןן של מדינות מתועשות, אשר מאז מלחמת העולם השנייה ובמהלך תקופה שזכתה לכינוי "שלושים השנה המהוללות" (Les trente glorieuses), יזמו גיוס נרחב של מהגרי עבודה אל שוק העבודה שלהן. התפיסה שהנחתה לרוב את תוכניות הגיוס הללו ראתה במהגרי עבודה "בולמי זעזועים", שהממשלות משתמשות בהם כחלופה לעיצוב מחדש של מבנה הכלכלה והפוליטיקה – תהליך שהוא מטבעו ממושך וכרוך במחירים חברתיים גבוהים. הנחת היסוד של מדינות אלה היתה כי בשל היות העובדים "זרים" ניתן להביאם בשעת מחסור ולהופכם לכוח עבודה מקומי זמין, ובאותה מידה אפשר להיפטר מהם בתקופות של מיתון ואבטלה, מבלי לשלם את המחיר החברתי והפוליטי הכרוך בכך. אלא שהנחה זו לא עמדה במבחן המציאות. לאשליה בדבר זמניותם של מהגרי העבודה במדינות המגייסות היו השלכות שחרגו מעבר לשוק העבודה, ואשר במידה רבה יצרו את מה שמוכר היום כ"בעיית ההגירה" במדינות אלה.

ההיסטוריה של הגירת העבודה במערב אירופה ובארצות הברית מלמדת שחלק מה"אורחים" הפכו לתושבי קבע, חרף התנגדותן של המדינות שהביאו אותם.⁷ כאשר העובד הארצי הפך לאורח של קבע עלתה באורח בלתי נמנע

את מכסת היעד ל-100,000 מגורשים בשנה. ראו פרוטוקול ועדת הכנסת לבעיית העובדים הזרים, 13.4.04.

7. על מגמות בהיסטוריה של הגירת עבודה, ראו לדוגמה Castles and Miller 1993; Sassen 1999a. למעשה, התופעה הקרויה "בעיית ההגירה" באירופה

שאלת היחס בין תפקידם ושילובם של הזרים בשוק העבודה לשילובם בקהילה הפוליטית. יתרה מזו, הדיון בשאלת מעמדו של מהגר העבודה מול אזרחי המדינה הפך למהותי גם אם היה בכך משום שבירת טאבו. בהקשר זה זכורה אמירתו הנוקבת של הסופר והמחזאי השווייצרי מקס פריש, שלפיה "מדינות אירופה הביאו עובדים, אך קיבלו בני אדם". אמירה זו ביטאה את חוסר יכולתן של מדינות אלה, אם הן חפצות להמשיך ולהיות דמוקרטיות, להפריד הפרדה מוחלטת בין "העובד" לבין "האדם המהגר". בדיעבד התברר עד כמה מדויקת היתה אזהרתו של פריש, בבקשה לבטא את העוללות שהולידו התוכניות לייבוא ארעי של מהגרי עבודה, ועד כמה היא משקפת את האיוולת הגלומה בהנחה שלפיה הדינמיקה החברתית שמארגנת את זרימת מהגרי עבודה זהה לזו המארגנת זרימה של סחורות.

הלקחים מגיוס מהגרי עבודה במערב אירופה ובצפון אמריקה לא נעלמו מעיניהם של מעצבי המדיניות בישראל. אבל המודעות להם לא מנעה מאישים אלה להתפתות ולהעתיק מדיניות זו, אף בגרסה בעייתית יותר, למציאות המקומית. זאת, אכן, אחת הנקודות הראויות לציון בהקשר המקומי: תופעת הגירת העבודה התפתחה בישראל כמעין כרוניקה שסופה ידוע מראש. ולא זו בלבד, אלא שבתוך פחות מעשר שנים הפך המונח "עובדים זרים" לסמל להדרה, להשפלה ולניצול בחברה שסבלה ממילא מקונפליקטים רבים ובלתי פתורים משלה. זאת ועוד, דפוס הוויסות שנבחר בישראל לגיוס מהגרי עבודה ולהסדרת העסקתם נזנח זה מכבר בחלק גדול של מדינות המערב הדמוקרטיות אשר מקיימות גיוס יזום של מהגרי עבודה, ונותר על כנו רק במדינות לא דמוקרטיות במפרץ הפרסי ובדרום-מזרח אסיה. יהיו ודאי מי שימהרו לתלות את ה"אנכרוניזם" של המקרה הישראלי –

המערבית היא תולדה ישירה, אם כי לא בלבדית, של תוכניות לגיוס מהגרי עבודה, שמדינות אלה נקטו מאז 1945. מונחים כגון "מהגר עבודה", "מהגר זמני" או "מהגר אורח", שהפכו שגורים בלקסיקון הכלכלי והפוליטי של מדינות מערביות, טומנים בחובם את המתח הגלום בין "ארעיותם" של המהגרים, שעליה הושתתו המערכות המוסדיות והאידיאולוגיות שעסקו במהגרי עבודה בתוכניותיהן השונות, לבין שרידותה הסוציולוגית של התופעה. בראשית שנות השבעים, עם תחילת המיתון שגרם משבר הנפט העולמי, מצאו עצמן מדינות מערב אירופה עם 6.6 מיליון מהגרי עבודה אשר לא מיהרו לחזור למולדתם. בעשור שבין 1960 ל-1970, שיעורם של מהגרי העבודה בשוק העבודה המערב אירופי הוכפל מ-3% ל-6% (Sassen 1999a, 102). בגרמניה, למשל, מספרם באותה תקופה גדל מ-461,000 בשנת 1960 ל-2.5 מיליון בשנת 1973 (גידול של פי חמישה משיעורם בשוק העבודה). אף על פי כן העדיפו מנהיגיה לטמון את ראשם בחול, בהדגישם כי "גרמניה אינה מדינת הגירה" (non-immigrant country).

ששחזר את הישגיהן של מדינות הלאום המבקשות כיום להדוף ולדכא את "גולם" ההגירה שאותו יצרו כמו ידיהן – בצווים שיצאו מטעמה של הכלכלה הגלובלית. לדידם, ההאצה בתהליכי הליברליזציה הכלכלית חוצת הגבולות בכל הנוגע להון ולסחורות; הקיטוב ההולך וגובר בין מדינות ובתוכן, אשר נגזר מהתפתחות בלתי שוויונית של הכלכלה העולמית; "המירוץ לתחתית", מתוך חיפוש בלתי נלאה אחרי דרכים להורדת עלויות הייצור ולהגמשתן – כל אלה מציבים את הגירת העבודה כחלופה בלתי נמנעת, או לפחות מובנת מאליה, ב"ארסנל" העומד לרשותם של מדינות ושל כוחות השוק.

זיהויה של הגירת העבודה עם המרחב הפתוח – ה"נזיל" כלשונו של זיגמונד באומן – של הכלכלה הניאו-ליברלית, הוא כה מושרש בשיח הציבורי והאקדמי, עד כי יש הרואים בה מפתח להבנת "המצב הגלובלי" הנוכחי, שסימן ההיכר שלו הוא "מלחמת השתחררות מן המרחב". על פי באומן, הצלחתו של הקפיטליזם הגלובלי לדלג מעל למשוכות שהציבו בפניו מדינות הלאום הדמוקרטיות בעבר, הביאה לכך שה"מקום", הלוא הוא מקומה של המדינה, איבד את כושרו הפוליטי (באומן 2002, 29). ואולם הסבר זה, התולה את תופעת הגירת העבודה בהתרחבות תהליכי הגלובליזציה המתרחשים בעידן הנוכחי, מסתכן בעיקור היבטיה הפוליטיים והנסיבטיים של התופעה והוא עשוי להציג את הקפיטליזם העולמי כאילו "התרחש מעצמו". אלא שכפי שקרל פולני מזכיר לנו, השוק העולמי לא בא לעולם באופן ספונטני. נהפוך הוא. ה"שוק" הזה הוא אחת מיצירותיה הפוליטיות הראוותניות ביותר של החברה הקפיטליסטית (Polanyi 1944).

תלותה של הגירת עבודה ב"מקום הפוליטי" של המדינה היא כה חזקה, עד כי יש לראות בה את התגלמות הדיאלקטיקה שבין מדינות לשווקים, בין הפוליטיקה של גבולות מדינתיים לבין הכלכלה הפוליטית של שוק העבודה בעידן הניאו-ליברלי. זאת משום שבה בשעה שזרימת ההון, הסחורות וכוח העבודה מסמלת בעבור תאגידים ושחקני שוק חזקים את האפשרות להשתחרר מן המרחב הפוליטי, מתקיימת ביתר שאת החסימה למעבר חופשי של בני אדם. אין זה מקרה שבד בבד עם הגלובליזציה של הביקוש לכוח עבודה זול המגולם במהגרי עבודה, הפכה הזכות לניידות של בני אדם למשאב נדיר יותר מאי פעם ולמנגנון מרכזי עיקרי בין קבוצות חברתיות שונות. בעוד שביחס לאליטות הגלובליות ולתושבי העולם הראשון השבעים נמחקו הגבולות המדיניים, הרי שלגבי נוודי העולם השני והשלישי הולכות ומתגבחות החומות הבנויות מפיקוח על הגירה, מחוקי אזרחות ומשנאת זרים (באומן 2002).

ספר זה מבקש להשתחרר מן העיוורון הפוליטי הנובע מן השימוש במילת הקסם "גלובליזציה" כהסבר גורף להגירת עבודה. נקודת המוצא שלנו היא כי הגירת עבודה היא צומת שבו נפגשות הכלכלה הפוליטית ה"נזילה" של הניאורליברליזם והגיאופוליטיקה המוצקה של מדינות לאום מודרניות. למעשה, הגירת עבודה היא לא רק ביטוי מובהק לחיבור בין השתיים – כלכלה פוליטית ופוליטיקה של גבולות – אלא גם זרז להבלטת הסתירות האפשריות ביניהן.

אפיון זה של התופעה ניכר גם במקרה הישראלי. חרף מאפייניה הגלובליים של הגירת העבודה, ולמרות קווי הדמיון העוברים בין המקרה הישראלי למקרים אחרים בעולם, התהליכים שעיצבו את ההיסטוריה של הגירת עבודה בישראל, את הפוליטיקה שלה, וכן את תוצאותיה השונות – שזורים עמוקות בתמורות שהתחוללו בשלוש זירות ישראליות: הסכסוך הלאומי, הכלכלה הפוליטית של שוק העבודה והפוליטיקה של אזרחות וזהות.

טענתנו היא כי הכלכלה הפוליטית והסימבולית של הגירת עבודה בישראל מושתתת על שני הגיונות פעולה מוסדיים ואף משמשת ציר חיבור דיאלקטי ביניהם: הגיון פעולה גיאופוליטי, המארגן את הסכסוך הישראלי-פלסטיני והגיון פעולה חברתי-כלכלי, המארגן את המערך הממשלי המקומי. בהמשך הספר ננסה להראות כי הדינמיקה החברתית-פוליטית, שאפשרה את הגירת העבודה בישראל ואת מיסודה, קשורה למפגש שבין תהליכים מקיפים של רה-סטרוקטורליזציה חברתית-כלכלית העוברים על החברה הישראלית בעשורים האחרונים והמעבר לצורת ממשל חדשה, פוסט-פורדיסטית וניאורליברלית באופייה, לבין נקודת מפנה משמעותית בהתפתחות הסכסוך הלאומי ובאופן ניהולו, מאז עידן אוסלו. בכך טמונה גם ייחודיותה המקומית של תופעה שאנו רגילים לחשוב עליה במונחים גלובליים: הגירת עבודה בישראל קשורה בטבורה לחיבור ההדוק שבין הכלכלה הפוליטית ה"חדשה" של המדינה הניאורליברלית לבין הפוליטיקה ה"ישנה", של הגבולות ושל הסכסוך הלאומי; בין הממד המבני של ההווה הישראלית לבין הממד ההיסטורי והנסיבתי שלה.

במעבר לצורת ממשל ניאורליברלית מילאו מהגרי עבודה בישראל את התפקיד המרכזי והצפוי שנועד להם בכלכלה הפוליטית של מדינה קפיטליסטית. הם היו לבלם זעזועים שאפשר למדינה להימנע מעריכת רפורמות מבניות בשוק העבודה, אך גם אמצעי להפיכת העבודה למשאב נדיר בעבור חלקים נרחבים של האוכלוסייה המקומית ולהפיכת העובדים לסחורה זולה וחד-פעמית. כך היה גיוס מסיבי של מהגרי עבודה לא מוגנים, זולים וארעיים, לנדבך משמעותי בעיצובה של מדיניות תעסוקה נרחבת,

המבקשת להיטיב עם מעסיקים חזקים, למשמע את העובדים המקומיים בשוק העבודה השניוני על ידי הצבת חלופה ולהעצים את האוטונומיה של המדינה, ביחס לעובדים ולמעסיקים כאחד. במובן זה הפכו מהגרי עבודה שאינם אזרחים למקרה בוחן של ניסוי חברתי מקיף, שעיקרו נטישת מדינת הרווחה הריכוזית והפורדיסטית לטובת כינון מדינת "כוח עבודה", המיטיבה עם המעסיקים ומחלישה את העובדים.

אם הכוונה להזיל את כוח העבודה המקומי ולמשמע אותו היתה תנאי הכרחי לגיבוש תעשיית העובדים הזרים בישראל, הרי תהפוכות הסכסוך הישראלי-פלסטיני ופוליטיקת הניהול שלו הציבו את התנאי המספיק, שבלעדיו ספק אם התופעה היתה מתהווה או מתפתחת בעוצמה כה רבה בישראל. למעשה, מדיניות הסגר וההפרדה שנקטה מדינת ישראל כלפי הפלסטינים היא זו שסיפקה את התנאי להתנעת תהליך הגיוס של מהגרי העבודה והפיכתם מחלופה זמנית לעובדים הפלסטינים ל"עובדה-בשטח", דומיננטית ומתמשכת. מעניין שעם מיסוד מדיניות הסגר וקיבוע תפיסת ה"הפרדה" כפרדיגמה של ניהול הסכסוך, הפכו מהגרי העבודה להיות לא רק תחליף תעסוקתי לעובדי השטחים אלא גם לאמצעי הרתעה המופעל כלפיהם, ובסופו של דבר אמצעי לניהול הסכסוך בזירת שוק העבודה, במהלך כל שנות התשעים. במובן זה, שימשו מהגרי העבודה בישראל כחלק מ"גדר הפרדה" וירטואלית שנוצרה בין הישראלים לפלסטינים, כעשר שנים לפני הקמת הגדר הפיזית שהוקמה בשטח.

קדימותו של הסכסוך בהתנעת תהליך גיוסם של מהגרי עבודה ובניתוב אופני המיסוד שלו היא אחד המאפיינים הייחודיים הבולטים של התופעה בישראל, המעלה גם נקודה מעניינת מבחינה תיאורטית. ספרות ההגירה מרבה להדגיש את חשיבותם של מלחמות וסכסוכים אתניים כגורמים הדוחפים להגירה. חלק נכבד מגלי ההגירה במאה ה-20 קשור ישירות או בעקיפין למלחמות ולהקמתן או להתפרקותן של מדינות. אלא שבמקרה הישראלי המלחמה והסכסוך פועלים דווקא כגורמי משיכה להגירת עבודה.

השימוש בהגירת עבודה ככלי גיאופוליטי במצב של סכסוך ומלחמה יוצר בסיס להשוואה עם מרחב מזרח תיכוני מובהק, אשר ממנו חפצה ישראל להיבדל בכל מאודה. דוגמה בולטת, הדומה מבחינה זו למקרה הישראלי, היא מדינות המפרץ הפרסי בתקופת מלחמת המפרץ הראשונה, אשר החליטו אז על גירושם המסיבי של מהגרי עבודה תימנים ופלסטינים ועל החלפתם במהגרי עבודה מדרום-מזרח אסיה. החלטתן של מדינות אלה לבצע "חילופי אוכלוסין" בשוק העבודה, אשר התקבלה כצעד של ענישה, בשל הזדהותן של תימן ושל ההנהגה הפלסטינית עם השלטון בעיראק, היא הוכחה לכך שהגירת

עבודה היא צומת המחבר באופנים שונים, ולעתים אף מפתיעים, בין שני פניה של הפוליטיקה המדינתית: זו הפנים-חברתית, המכוונת כלפי אוכלוסיית האזרחים, וזו החוץ-מדינתית, המתנהלת בין מדינות לבין קהילות פוליטיות שונות.⁸ עם זאת, בעינו נותר הבדל עיקרי, המבחין בין המקרה הישראלי למזרח תיכוני. יחסה של ישראל לשטחים ולאוכלוסייה הפלסטינית שתחת כיבוש איננו חלק ממדיניות החוץ שלה, אלא הוא רכיב במערך של כיבוש ושליטה, שהביא מאז 1967 לטשטוש ההבדלים בין "פנים" ל"חוץ". לפיכך, אמנם הפלסטינים שעבדו בישראל היו עובדים נטולי אזרחות, אך גם לא היה להם מעמד חוקי של "זרות", שהרי הם היו נתונים לאחריות מינהלתית ומשפטית של מערך השליטה הישראלי (Kimmerling 1989). מכאן שהדרתם של העובדים הפלסטינים משוק העבודה הישראלי והחלפתם הכפויה במהגרי עבודה לא שימשו רק מפגן של ריבונות מדינתית כנגד אזרחים של מדינות אויב. בהיות העובדים הפלסטינים נתונים תחת הכיבוש הישראלי, העלתה הדרתם משוק העבודה המקומי שאלות משפטיות, פוליטיות ואתיות כבדות משקל שנעדרו במידה רבה במקרה של מדינות המפרץ.

השימוש הגיאופוליטי בהגירת עבודה איננו המאפיין היחיד המזמין השוואה בין ישראל למדינות לא ליברליות המסתמכות על הגירת עבודה. אופני הוויסות והפיקוח הנוקשים הנהוגים בישראל כלפי מהגרי עבודה – במטרה למוזער את ניידותם בשוק עבודה ולקבע את חולשתם בו, למנוע את השתקעותם ארוכת הטווח ולהדירם לחלוטין ממעגל הזכויות שאזרחי המדינה נהנים ממנו – ממקמים את ישראל בהקשר השוואתי משותף עם מדינות בעלות משטר סמכותני במפרץ הפרסי ובמזרח אסיה, בעיקר טייוואן וסינגפור. בשתיים האחרונות ניכר כי מידת תלותן במהגרי עבודה כמעט זהה למידת סלידתם ממהגרים פוטנציאליים, שאינם חלק מן הקבוצה האתנית הדומיננטית.⁹

דפוסי הוויסות המופעלים כלפי זרים בישראל, שבעטיים מתאפשרת הכללתם בשוק העבודה בתנאי שישארו מודרים באופן מוחלט מן הספֵרה החברתית והפוליטית, מבליטים את תפקידה הצפוי של האזרחות הלאומית כמנגנון של סגירות פוליטית. מנגנון זה יאפשר להבחין באמצעות החוק

8. לניתוח מדיניות הגירת העבודה של מדינות המפרץ בתקופת מלחמת עיראק בשנת 1991, ראו Abella 1993; Offen 1993; Feiler 1993; Crystal 1992; Addelton 1991. 1995.

9. Chin 1998; Cheng 2003; Tzeng 2004.

ושפת הזכויות בין קבוצות אוכלוסייה שונות, גם כאשר הן חולקות מרחב חברתי ופיזי משותף. עם זאת, מערך הפיקוח הנוקשה המופעל על מהגרי עבודה מסגיר דבר מה נוסף, גם אם רק ברמז. עצם קיומו טומן בחובו מעין הודאה כי ייתכן שמהגרי עבודה אינם רק עובדים שניתן להיפטר מהם עם סיום יום העבודה, אלא הם קטגוריה חברתית – שלא לומר מציאות אנושית – המצליחה לחמוק מן ההגדרות שבחוק. לכן נוכחותם של מהגרי עבודה מלווה תמיד במאמץ אדיר מצד הרשויות לתחום את התופעה, לנהלה ולפקח עליה באופן מדוקדק, ובו בזמן להתכחש לקיומה – באופן דוֹן קישוטי כמעט – ולטשטש את עקבותיה כסוג של הגירה. חמקמקותה של תופעת "העובדים הזרים", והיותה מיטלטלת בין דיני עבודה לבין דיני הגירה, מולידים לרוב נקיטת מהלכי מדיניות חלקיים ובעייתיים, ולעתים אף אכזריים ביותר – כגון גירוש ועקירה. גם כאשר תכליתם של "פתרונות" אלה, המנסחים כמדיניות, היא לקבע את החיץ שבין ה"עובד" ל"מהגר", הם מצביעים יותר מכול על שבריריותה של אבחנה זו ועל המחיר האנושי והמוסרי העצום שהדבקות העיוורת בה עלולה לגבות.

הגירת העבודה החדשה בישראל מאפשרת אפוא הצצה אל שלושה תהליכים נרחבים יותר שהתרחשו בישראל במהלך שנות התשעים, שהמשותף להם הוא ארגון מחדש של יחסים פוליטיים, כלכליים ותרבותיים. התהליך הראשון נוגע לתפקיד המכריע שמילאה הגירת עבודה כחלופה לעובדים פלסטינים מאז פרוץ האינתיפאדה הראשונה בשנת 1987, ולשימוש שנעשה בה כאמצעי לניהול הסכסוך האתנו-לאומי בעידן החדש – עידן אוסלו – שהוא גם עידן הפרדה. התהליך השני נוגע לקשר שבין הגירת עבודה לבין המעבר מצורה של ויסות פוליטי, המזוהה בעיקר עם מדינת הרווחה הסוציאל-דמוקרטית, לויסות חברתי ופוליטי שמקורו בעולם המונחים של הכלכלה הפוליטית הניאו-ליברלית. התהליך השלישי קשור בטבורו לשינוי שהתחולל במדינת ישראל, בעת שהפכה בפועל ממדינת עלייה יהודית למדינת הגירה רב-אתנית, הנמצאת במתח מתמיד עם הממסד האידיאולוגי והמוסדי, המגדיר את החברה ואת המדינה בישראל כיהודיות. במובן זה הגירת העבודה בישראל חושפת סיפור נרחב יותר, אשר במרכזו לא רק בעלי העניין הצפויים – אלה המפיקים רווחים מגיוס עובדים זולים – וגם לא רק מהגרים עניים המחפשים את פרנסתם בישראל, אלא גם סיפור הדקדוק הפנימי של החברה בישראל.

מבנה הספר

לספר ארבעה פרקים עיקריים. הראשון שבהם, "הגירת עבודה: בין כלכלה פוליטית של שוק עבודה לפוליטיקה של גבולות לאומיים", הוא פרק מבוא הסוקר התפתחויות תיאורטיות בסוציולוגיה של הגירת עבודה ומניח את התשתית המושגית להבנת התופעה בהקשרה המקומי. על סמך הפרדיגמה ה"מדינתית", אנו מציעות לראות בסוציולוגיה של הגירת העבודה פרק מבוא לכלכלה הפוליטית של מדינת הלאום ושל פוליטיקת הגבולות שלה. הרעיון המרכזי הטמון בגישה זו הוא כי הגיונה של המדינה המודרנית הדמוקרטית כישות ריבונית, כישות לאומית, כמסגרת חוקית להענקת זכויות וככתובת להגנה ולאכיפת זכויות אלה מופיע בצורתו המזוקקת דווקא ביחס לאלה אשר אינם שייכים ומבקשים להצטרף: מהגרים, פליטים ומחפשי מקלט. במונח זה, הדיון בהגירת עבודה כמוהו כדיון בפרק מבוא למחשבה מדינתית.

בהמשך לפרק התיאורטי באים שלושה פרקים אמפיריים המנתחים את התופעה של הגירת העבודה ומיסודה בישראל, אף שפרקים אלה מאורגנים סביב ציר כרונולוגי, המתקדם מסוף שנות השמונים לעבר ראשית שנות האלפיים, כל פרק מבקש להתמודד עם שאלה מהותית ממוקדת ביחס לתופעה. הפרק שני, "הגירת עבודה, ניהול הסכסוך הלאומי ופוליטיקה של לקוחות", עוקב אחר מבנה ההזדמנויות הכלכלי והפוליטי אשר אפשר את גיוסם ההמוני של מהגרי עבודה והציבם כחלופה רצויה בשוק העבודה בישראל. מבחינה כרונולוגית הפרק מתמקד בתקופה שבין פרוץ האינתיפאדה הראשונה בשנת 1987 ועד לחתימת הסכם אוסלו בשנים 1993-1994. טענתנו העיקרית בפרק זה היא כי ההחלטה להסיר את המחסום ולאפשר כניסתם של מהגרי עבודה מקורה בפוליטיקת הלקוחות¹⁰ שהתנהלה בין מעסיקים מאורגנים לבין הממשלה. מטרתה היתה להזייל את עלות כוח העבודה, למזער אי-ודאויות משקיות ולראות במודל ההפרדה תבנית חדשה של ניהול הסכסוך הישראלי-פלסטיני. בעוד שפוליטיקת לקוחות והפעלת לחצים מאורגנת שימשה כחומר דלק להתנעת תהליך גיוסם של מהגרי עבודה, היתה זו מדיניות הסגר וההפרדה שנקטה מדינת ישראל כלפי הפלסטינים, אשר

10. על פי פרימן (Freeman 1995) המונח פוליטיקה של לקוחות (client politics) מצביע על דפוס בילטרלי של השפעה שלפיו קבוצות לחץ קטנות ומאורגנות מקדמות את האינטרסים שלהן בסוגיה מסוימת על ידי יצירת רשתות לא רשמיות עם הגורמים הרשמיים (בדרג הפוליטי ובדרג הביורוקרטי כאחד) האחראיים לעיצוב מדיניות בתחום, ראו הרחבה בפרק השני.

סיפקה את חומר ההצעה לתהליך כולו. מעניין שעם מיסוד מדיניות הסגר הפכו מהגרי העבודה להיות לא רק תחליף לעובדי השטחים, אלא גם אמצעי להרתעה ולענישה שהופעלו כלפיהם, ובסופו של דבר אמצעי בפני עצמו לניהול הסכסוך.

הפרק השלישי, "הכלכלה הפוליטית הפנימית של הגירת עבודה בישראל", מעתיק את הדיון מן החזית הגיאופוליטית של הכלכלה הפוליטית בישראל – הלוא היא חזית הסכסוך, אשר סחפה את הממשלה, המעסיקים הישראלים, העובדים הפלסטינים ומהגרי העבודה אל מערכה אחת משותפת לזו של הכלכלה הפוליטית המקומית של שוק העבודה השניוני. הפריסה הכרונולוגית של הפרק על פני עשור – משנת 1993 ועד לשנת 2004 – מאפשרת לנו לעקוב אחר התפקיד המרכזי שנועד למדיניות הממשלתית של הגירת עבודה במעבר מסדר מווסת של מדינת רווחה (welfare state) לסדר מווסת של מדינת כוח עבודה (workfare state). בהקשר זה אנו טוענות שהגירת העבודה מהווה נדבך בעיצובה של מדיניות תעסוקתית וחברתית רחבה, המבקשת להיטיב עם מעסיקים חזקים, למשמע את העובדים הישראלים כדי להחזירם לעבודה בשוק העבודה השניוני, ולהעצים את האוטונומיה המדינתית באמצעות תהליכי ויסות, הפרטה וליברליזציה בשוק העבודה. להגירת עבודה תוצאות חברתיות החורגות מן התפקיד האינסטרומנטלי שמייעדים לה במתווה הצר של שוק העבודה. הפרק האחרון, "פניה הדיאלקטיים של הגירת עבודה: התוצאות הבלתי מכוונות אך הצפויות של גיוס מהגרי עבודה", דן במשמעותה של הגירת עבודה שאינה יהודית ואינה פלסטינית למשטר האזרחות בישראל. על סמך עבודה אתנוגרפית בקרב קהילות של מהגרי עבודה בלתי מתועדים, ובעזרת ניתוח התנהלותה של המדיניות העירונית ושל פעילותם של ארגוני זכויות בחברה האזרחית, אנו מתחקות על הפרדוקסים המרובים המאפיינים את הווייתם של אלה הרצויים בתור "עובדים", אך אינם רצויים בתור "מהגרים".

הספר מביא לסיומו פרויקט מחקר שהתחיל לפני עשר שנים. הבחירה לחבור יחד כדי לחקור הגירת עבודה לא היתה מקרית. היא התבססה על ידידות רבת שנים שנרקמה מתוך חוויה של הגירה וזיכרונות משותפים מן הבית, אי שם מעבר לים, נוסף על ההבנה שלפנינו מהגרים שכניסתם לישראל ושהותם בה מותנות בתכתיבים חברתיים ופוליטיים הנבדלים במידה רבה מאלה שאפשרו לנו כ"עולות" להקים בית בישראל. הבנה זו שהזכות להגירה היא

זכות יתר השמורה למעטים והעשויה לחרוץ גורלות עמדה בבסיס תהליך המחקר. הפרויקט, שהתחיל כמחקר מיקרו על התהוות קהילות חדשות בקרב מהגרי עבודה, הפך עם השנים למחקר המתחקה על התנאים ועל התהליכים המקרו-חברתיים המאפשרים את התהוותה של תופעת הגירת העבודה ואת הפיכתה המהירה ל"בעיה חברתית" המנותקת לכאורה מן הגורמים אשר יצרה.

רשימת התודות ארוכה ובוודאי שאינה עושה צדק עם כל מי שתרם, סייע ותמך. ברצוננו להודות ראשית כול ליהודה שנהב, עורך סדרת הקשרי עיון וביקורת, שעודד אותנו לכתוב ספר זה ולא הרפה גם ברגעי משבר. אנו מודות לו על שקרא טיוטות של הספר והוסיף הערות מאתגרות שחייבו אותנו לחדד ולמקד את התבוננותנו בתופעה.

בראשית הדרך היו ג'וליה רסניק וסילבינה שמאגסר שותפות פעילות במחקר והן מעולם לא הפסיקו לתמוך בנו ולעודד אותנו. גרסיאלה טרכטנברג ושולי בכר הטו אוזן קשבת וסובלנית לתלונותינו הרבות. אנו מודות להן מקרב לב על החברות ועל שיתוף הפעולה.

תודתנו החמה לאורי בן אליעזר על שקרא פרקים מן הספר ועל שדאג להגיש את הערותיו בליווי מטעמים מזינים... אנו מודות לו גם על עזרתו במלאכת עריכת הלשון, מפני ש"עברית קשה שפה" למהגרים שבינינו.

המחקר התאפשר בזכות עוזרי מחקר רבים אשר תרמו מידיעותיהם וגילו מסירות רבה והשקעה. ברצוננו להודות לתמרה ברסקי, לאלי גולשמידט, לאלון שרוני, לאשרת הוכמן, לשרון פרוינד, לסיגל רוזן, לדניאלה רייכמן, לסרגיי גורנוסטייב, לדודו שוובר, לניבי קליין, לניקו מטביסי, לרגב נתנון, לעופר סיטבון, לסני קרימסקי ולאחנדרו פז על מאמצייהם הרבים בארכיונים, בעבודת השדה, בעריכת ראיונות עומק ובהכנת לוחות ותרשימים.

המחקר מומן בחלקו על ידי מכון גולדה מאיר, באוניברסיטת תל-אביב, על ידי האקדמיה הלאומית למדע ועל ידי משרד המדע. תודתנו לגופים אלה. רבקה רייכמן מבקשת להודות לאוניברסיטת חיפה על התמיכה המוסדית ולחבריה בחוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה שעודדו לאורך כל הדרך.

אדריאנה קמפ מכירה תודה לחברים ולסטודנטים בחוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה באוניברסיטת תל-אביב על התמיכה ועל העידוד. תודתה המיוחדת שלוחה לחבריה בפורום ללימודי חברה ותרבות במכון ון ליר בירושלים שסיפקו סביבה של גירוי אינטלקטואלי ודיאלוג פורה במהלך השנים.

הערכתנו שלוחה למכון ון ליר בירושלים ולעומד בראשו ד"ר שמשון צלניקר על האמון שנתן בנו בעת כתיבת הספר ועל תמיכתו האדיבה לאורך

כל הדרך. תודה מקרב לב לשרה סורני, מנהלת מחלקת הפרסומים במכון, על עבודתה המסורה והמקצועית שלוותה תמיד במילה טובה. יונה רצון, מזכירת המערכת, סייעה לנו רבות בהשלמת הספר ובהבאתו לדפוס. על כך אנו מודות לה. אנו מודות להוצאת הקיבוץ המאוחד על ההפקה היעילה והמקצועית ולעורך הלשון דן שביט, ולגלית שמאע על קריאה נוספת של הספר והעלאת הצעות לשיפור.

בהזדמנות זו נודה גם לפעילים במוקד הסיוע לעובדים זרים במעצר, בקו לעובד, באגודה לזכויות האזרח ובאגודת הרופאים לזכויות אדם. תודתנו שלוחה לעובדים ולמתנדבים במסיל"ה אשר שיתפו אותנו בפעילותם והעניקו לנו מן הידע הבלתי אמצעי של פעילי שטח. לבסוף, ברצוננו להביע את מלוא הערכתנו למהגרי העבודה רבים – העובדים והזרים – אשר במהלך השנים הסכימו לחשוף לפנינו פן מחייהם בישראל.